

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

Katedra pedagogiky

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Manipulace ve výchově

Manipulation in education

Hana Škopová

Vedoucí práce: prof. PaedDr. Stanislav Bendl, Ph.D.

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní obor: Pedagogika – informační technologie se zaměřením na vzdělávání

2017

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma Manipulace ve výchově vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20.4.2017

.....

podpis

PODĚKOVÁNÍ

Velmi ráda bych poděkovala panu prof. PaedDr. Stanislavu Bendlovi, Ph.D. za cenné rady a připomínky. Nemohu opomenout poděkování své rodině, která mne po celou dobu povzbuzovala a dala tak naději této práci vzniknout. V neposlední řadě děkuji svému zaměstnavateli, že mi umožnil mít čistou hlavu při psaní těchto řádků a především za dostatek času, který jsem mohla věnovat studiu manipulace v každodenním životě.

ANOTACE

Předložená bakalářská práce se zabývá studiem manipulace v procesu výchovy napříč různými odvětvími společenského a kulturního života. Hlavním cílem práce je uvést takové skutečnosti v rámci výchovného procesu, které z výchovy činí formu manipulace. V práci se budu zabývat hranicí pojmů výchova – manipulace, zhodnocení, zda je možné vychovávat jedince bez aplikace manipulace a popis technik manipulace se záběrem na rodinnou výchovu a vzdělávací instituce. Práce je rozdělena na část teoretickou, ve které je objasněn význam slov manipulace a výchova a jejich vzájemné propojení a část empirickou, ve které zjišťuji povědomí o manipulaci a její aplikace v širším měřítku společnosti.

KLÍČOVÁ SLOVA

Manipulace, výchova, manipulace ve výchově, teorie manipulace, manipulativní mechanismy, učitel, škola, rodina.

ANNOTATION

The submitted bachelor thesis deals with studying of manipulation in the process of education across different spheres of social and cultural life. The main purpose of this thesis is to present such aspects of the education proces, which actually changes the upbringing into a form of manipulation. To distinguish the terms 'education' - 'manipulation'; evaluation if it is possible to upbringing someone without using manipulation and description of manipulation techniques with focus on education and educational institutions. The study is divided into a theoretical part which deals with the terms 'manipulation' and 'education' and their mutual interaction, and an empirical part, in which I explore the awareness of manipulation and it's application in the society.

KEYWORDS

Manipulation, education, manipulation in education,, theory of manipulation, mechanisms of manipulation, teacher, school, family.

OBSAH

PROHLÁŠENÍ.....	0
PODĚKOVÁNÍ.....	1
ANOTACE	2
1 ÚVOD.....	7
2 MANIPULACE	9
2.1 MANIPULATIVNÍ MECHANIZMY.....	11
2.2 DRUHY MANIPULACE.....	12
3 VÝCHOVA	14
3.1 POJETÍ VÝCHOVY	14
3.2 VÝCHOVNÉ STYLY	15
3.3 VÝCHOVNÉ PROSTŘEDKY	17
4 MANIPULACE VE VÝCHOVĚ A VZDĚLÁVÁNÍ	20
4.1 MOŽNOSTI A MEZE VÝCHOVY	20
4.2 PEDAGOGICKÁ MANIPULACE	21
4.2.1 ROLE UČITELE	22
5 OBRANA PROTI MANIPULACI	24
5.1 KONTRAMANIPULACE.....	25
5.2 ASERTIVITA	25
6 EMPIRICKÁ ČÁST	28
6.1 METODA VÝZKUMU.....	28
6.2 VÝZKUMNÝ VZOREK.....	28
6.3 CÍLE VÝZKUMU.....	30
7. DISKUZE.....	43

8.	ZÁVĚR.....	45
7	SEZNAM LITERATURY	47
8	SEZNAM PŘÍLOH.....	51

1 ÚVOD

Manipulace a výchova jsou pojmy evidentně odlišné, avšak i v dnešní době se najdou tací, kteří oba pojmy skloňují jako synonyma. Prvním pilířem, o který je možné se opřít v případě, že budeme považovat manipulaci a výchovu za pojmy podobného významu, je skutečnost, že právě výchova je odlišně vnímána různými disciplínami pedagogiky.

Důvodem, proč je žádoucí se jevem manipulace zabývat podrobněji, je trend zavádění nových modelů výchovy, jež často upozorňují na nedostatky v tradičním pojetí. Historický vývoj dává možnost posuzovat uplynulá staletí jako tlak na podrobení jedince společným úspěchům rodiny, potažmo celé společnosti. Století dvacáté, nazývané též jako „století dítěte“, potvrzuje výše uvedené a dává možnost poučit se z chyb vnímání dětství. Dítě se stává svobodným jedincem, kterému jsou již od narození přisouzena práva podtrhující jeho osobnost. Můžeme však i v dnešní demokratické společnosti mluvit o svobodné výchově? Předloženou práci bych si ráda na otázku výše odpověděla. Každý člověk má individuální představu o tom, co je výchova ve smyslu všestranného rozvoje jedince a kde se výchova stává propastí manipulace.

Na přelomu dvacátého století se rodí nový postoj k osobnosti dítěte, který více než kdy předtím umožňuje využít skrytý potenciál našich potomků již v útlém věku. Od roku 2010 je rovněž do rámcových vzdělávacích programů zařazen předmět etická výchova, který má umožnit jedinci rozvíjet jeho mravní stránku, avšak v mantinelech, jež mu nastolila společnost, v níž žije.

Doba, ve které se ocitáme, nutí jedince méně než kdy dříve hledat informace čtením knih a odborných periodik. Tento digitální věk vybízí k dosahování vědění rychlejší a snadnější cestou, ať už pomocí internetu, či televizních pořadů. Žijeme ve světě zábavních vědomostních kanálů, cílené reklamy, počítačových her umožňujících simulace různých historických událostí, bulvárních časopisů a na pohled seriózních periodik, která ale přizpůsobují svůj obsah zájmům veřejnosti. Informace jsou a vždy budou tím nejžádanějším artiklem. Proto každá instituce, společnost ale i stát jsou ochotny platit velké sumy za cenzurované nebo naopak velmi otevřené informace o náplni své činnosti, o produktech nabídky a poptávky. Veškeré zprostředkované informace procházejí filtry té které skupiny, elity, jež dále určí jejich budoucnost. Všichni jsme předměty obchodování, společenského uspořádání a trendů. I přes svou hodnotu se příjemce informací většinou na jejich původ nemůže nebo ani nechce ptát.

Cílem této práce je upozornit na problematiku vnímání manipulace soudobou společností a uvést popis takových technik manipulativního charakteru, které jsou součástí výchovného procesu, neboť každý z nás je někdy vědomě či nevědomě manipulátorem, potažmo manipulovaným. Rovněž se pokusím popsat pozitivní význam tohoto pojmu a jeho uplatnění v praxi.

Bakalářská práce je rozdělena na část teoretickou a praktickou. V teoretické části, která je dále rozdělena na čtyři dílčí kapitoly – manipulace, výchova, manipulace ve výchově a vzdělávání a obrana proti manipulaci, se zabývám významem výše uvedených pojmů, jejich historickým vývojem a propojením v procesu socializace. Podstatná část práce je věnována popisům oblastí, v nichž je nejvíce zastoupena forma skrytého nátlaku na rozhodování jedince a jejího faktické dopadu na osobnost vychovávaného. Praktická část je realizována prostřednictvím dotazníkového šetření, které odhaluje přítomnost manipulace ve výchovném procesu. Pro elektronický dotazník jsem využila inspirace z občanského sdružení, konkrétně z projektu Odyssea, jehož posláním je pomoc školám při zavádění osobnostní a sociální výchovy do běžné praxe. (odyssea.cz 2000) Pro tvorbu otázek jsem vycházela z tematického okruhu osobnostní a sociální výchovy *Odmítáme manipulaci*. V závěru práce se pokusím analyzovat přítomnost manipulace ve výchovném procesu a v každodenním životě. Shrnu nejdůležitější poznatky z výzkumného šetření a podtrhnu tím tak svá tvrzení z části teoretické.

2 MANIPULACE

Vymezení pojmu „manipulace“ je velmi obtížné a často je vykládáno několika způsoby. Je tomu tak i přes množství výskytů v mezilidské komunikaci. Důvodem odlišných výkladů definice je fakt, že jev zasahuje do různých oborů, konkrétně např. pedagogiky, sociologie, filozofie či psychologie. V 70. letech se pojem začíná používat v pracích z oboru sociální komunikace ve významu, který dosud nebyl zachycen.

Pojem manipulace pochází z latiny (*manipulus* – hrst, náruč, svazek) a je možné jej dále sémanticky rozdělit na:

- spojení dvou slov *manus* – ruka a *plere* – plnit,
- spojení *manuspellere* – mít něco v dlani, mít někoho v hrsti
- *manipulo*, později *manipulare* – dělat něco rukama

Z tohoto významu „zacházet s něčím nehmotným, využívat, používat“ se později vyčleňuje expresivní význam blízký nekalému, nepoctivému jednání a využívání něčeho, případně někoho. V 19. století zaznamenáváme subjektivní význam tohoto pojmu v angličtině a němčině, do kterýchžto jazyků se dostal z francouzštiny ve 2. pol. 18. stol. jako *manipulation*. V 80. letech 20. stol se pak pojmu „manipulace“ začalo užívat v publicistických a politických textech, čímž se stal obecně velmi rozšířeným termínem.

V pedagogickém slovníku je pojem manipulace definován jako „soustavné ovlivňování a usměrňování jedince, skupiny, celé populace sledující určitý cíl, např. politický (propaganda), obchodní (reklama). Obecně je možno i vzdělávání a výchovu považovat za formu manipulace“. (Průcha a kol. 2003: 117) Dle Sokola je manipulace definována jako řízení cizího jednání či chtění bez jeho vědomí a souhlasu, obcházení jeho svobody. (Sokol 1994: 65) Rozsáhlejší definici pak nalézáme ve filosofickém slovníku, kde se manipulace v oblasti sociálních věd interpretuje jako „kontrola a řízení psychických procesů jedinců a sociálních skupin s cílem plánovitě zajistit požadované rozhodnutí, postoj či chování při zásadní minimalizaci rizika těch svobodných individuálních rozhodnutí, které nelze předvídat, zároveň však bez vnějšího donucování a pohrůžek sankcemi. (Brugger 1994: 225) Manipulativní mechanismy se tak namísto nátlakových prostředků opírají o vědomé i nevědomé potřeby člověka, aby bylo možné dosáhnout změn v jeho rozhodnutí.

V současné době se stále více vědecká činnost zaměřuje na zkoumání fenoménu manipulace v rámci sociálního jednání a komunikace. Nejednoznačnost pojmu a jeho

negativní konotace vzbuzují pochybnosti o tom, zda je vhodné jej používat jako odborný termín. Toto označení totiž obsahuje hodnotící příznak neboli automatické hodnocení, které je v rozporu s vědecky postulovanou bezpříznakovostí termínu. (Wróbel 2008: 21) Jak již bylo řečeno, pojem manipulace má emocionálně hodnotící charakter, který je spojován především s významovou mnohoznačností. V případě, že uvažujeme o manipulaci jako o pohybu s předměty, představuje pro nás jeho význam pozitivní hodnocením, ovšem pakliže o něm hovoříme ve smyslu manipulovat s někým ve smyslu skrytě dosahovat stanovených cílů na úkor manipulovaného, přisuzujeme mu negativní hodnocení.

Podle Klimeše se jedná o techniku degradace člověka na úroveň neživých organismů, se kterými je možné hýbat z místa na místo. Manipulující lidé mají sklon neděkovat a neomlouvat se – pochopitelně stejně jako neděkujeme a neomlouváme se neživým předmětům. (klimes.mysteria.cz 1997) Z uvedeného vyplývá, že manipulované osoby jsou jen prostředky pro dosažení stanovených cílů. Cíle, kterých je touto technikou dosahováno, jsou podle A. Lepy v rozporu s postoji a hodnotami manipulované osoby. Manipulující tak předkládá zdánlivé závěry, které v manipulované osobě budí dojem správnosti svého jednání. Je nutné zdůraznit, že toto jednání působí skrytě na vědomí jedince, pakliže si je manipulovaná osoba uvědomí, pak ztrácí svůj význam.

Vágnerová pak uvádí definici manipulace takto: „Z hlediska sociální psychologie je psychická manipulace působení na kognitivní, emotivní a konativní aspekty lidské psychiky, které postupně vede k proměně osobnosti manipulovaného jedince (a tím i ke změně jeho prožívání, uvažování a chování)“. (Vágnerová 1999: 383) Podle Nazare-Aga je manipulace v sociální psychologii a sociologii termín označující snahu o působení na myšlení druhé osoby či více osob. Termínem *manipulátor* označuje osobu, která se snaží přesvědčit druhé o správnosti myšlenky, názoru či jednání, které nejsou manipulovaným jedincům vlastní či pro ně nemají dostatek iniciativy, a které by tudíž danou myšlenku, názor či jednání nepřijali nebo jej akceptovali až s dlouhou časovou prodlevou. Manipulovaná osoba si často ani neuvědomuje, že je s ní manipulováno, případně si to uvědomuje, ale z nějakého důvodu se nemůže a někdy ani nechce bránit. (cs.wikipedia.org 2014) Hassan pak definuje psychickou manipulaci jako „myšlenkový systém, který vede k rozpadu lidské identity (víra, chování, způsob myšlení a cítění) a nahrazuje ji identitou novou. Ve většině případů je tato nová identita něčím, proti čemu by původní lidské já ostře protestovalo, kdyby předem vědělo, oč jde“. (Hassan 1994: 28)

Je zřejmé, že význam pojmu je vnímám ve smyslu duševní aktivity negativně. Lidstvo vnímá manipulaci jako narušování svobody rozhodování, pocitu nezávislosti a vlastní jedinečnosti. Člověk je z tohoto pohledu považován za prostředek k dosažení cíle. Důvěřivosti a bezbrannosti oběti se přitom vědomě využívá k dosažení vlastního cíle. (Beck 2007: 11) Ve své podstatě je považována jako útok na osobní identitu jedince, osobní prohru, zneužití, případně jako silný tlak, kterému manipulovaný podlehl nevědomě nebo alespoň nerad.

Manipulovaná osoba nebo skupina je většinou přesvědčená, že je sama iniciátorem konkrétního jednání, že její rozhodnutí je projevem vlastní vůle. Ve skutečnosti se chová podle režie a plánu cizího autora, manipulátora. (Ftorek 2012: 50) Na druhé straně existuje mnoho jedinců, kteří manipulátorům podvědomě rádi naslouchají a vykonávají jimi zadané úkoly. Tato část teorie vychází z předpokladu, že si člověk vždy hledá subjektivně jednodušší cestu. Pro určitou část populace je totiž situace vykonávání příkazů relativně snadnější, neboť se nemusí rozhodovat sami za sebe.

Manipulující osobností je nejčastěji člověk, který na sebe bere různé masky, díky nimž snáze zapůsobí na své okolí. (Nazare-Aga 1999: 18) Tyto masky však přetrvávají jen do chvíle, kdy uskuteční svůj záměr. Masky mohou mít různé podoby, avšak ve chvíli, kdy dojde k odhalení jeho jednání, začne být manipulátor zlý, sarkastický mnohdy i ironický. Značná část manipulátorů (asi 60 %) se řídí ve svém chování zásadou, že je potřeba navázat co nejrychleji přátelské vztahy, nebo se chovat tak, aby v ostatních okamžitě vzbudili sympatie. Nazare-Aga uvádí, že existují přibližně 2 – 3 % skutečných manipulátorů (Nazare-Aga 1999: 42), není tedy důvod k velkým obavám.

2.1 Manipulativní mechanismy

Mechanismy vědomého ovlivňování v procesu manipulace lze rozčlenit do jednotlivých kategorií na základě oblastí jejich působnosti a technik, kterými je stanovených cílů dosahováno.

V současné době existuje několik klasifikací manipulativních mechanismů, stejně jak je tomu i s různými typologiemi a znaky manipulátorů. Cialdini nabízí tradiční pojetí, v němž vymezil šest pravidel pro ovlivňování lidí. Jsou jimi vzájemnost, angažovanost a důslednost, sociální důkaz správnosti, obliba a sympatie, autorita a nedostupnost. (Cialdini in Wróbel 2008: 60)

Dalšími možnými manipulativními mechanizmy jsou především přesvědčování, argumentování a paradox.

Přesvědčování – Přesvědčováním se rozumí takové ovlivňování, při němž se recipient pod vlivem manipulanta dobrovolně, zainteresovaně a zúčastněně ujišťuje o zdůvodněnosti nějakého stanoviska. Výsledkem přesvědčování je přesvědčení, které se dá charakterizovat vysokou mírou subjektivní jistoty, angažovanosti ve prospěch určitého smýšlení, aktivizací a dobrovolností. (Mareš a Křivohlavý 1990: 66)

Argumentování – Argumentace je technika sdělování důvodů pro a proti určitému přesvědčení, názoru či postoje. Z četných výzkumů je patrné, že nejdůležitější argumenty by měly předcházet těm méně důležitým. Uplatňuje se zde etická otázka, zda se mají uvést argumenty, které vystupují proti danému tvrzení či nikoli.

Paradox – Princip této metody spočívá v přinucení posluchače, aby se na danou a neměnnou skutečnost podíval v úplně jiných souvislostech, než byl zvyklý, vymanil se ze svých stereotypů. (Mareš a Křivohlavý 1990: 67) Mezi paradoxní techniky můžeme řadit paradoxní formu rozhovoru („neříkej mi to, když nechceš“), které nevybízí partnera, aby řekl, co chce, nýbrž možnost neříci, co nechce. Jinou formou jsou pak paradoxní příkazy („nebuď tak poslušný!“), které mohou posluchače přimět k zamyšlení a tím otevírají možnosti ke změně postoje.

2.2 Druhy manipulace

Pasivní manipulace – V pasivní manipulaci zastává manipulátor funkci lichotníka, který nese odpovědnost za problémy druhých lidí. Předstírá smutek, nerozhodnost, soustavně mlčí. Často pláče a tím citově vydírá blízké okolí. V případě, že mu je nabídnuta pomoc, neváhá a využije každé laskavosti druhých. Je známý svým postojem, ve kterém se vzdává veškeré odpovědnosti za své činy, vyhýbá se rozhodování. Navenek však působí jako člověk velmi starostlivý, ke kterému ale osud nebyl milostiv.

Agresivní manipulace – V agresivní manipulaci je manipulátor člověk, který vzbuzuje strach a úzkost. Často je popisován jako jedinec s podivným jednáním, neboť je arogantní, zesměšňuje druhé a bagatelizuje problémy. Ostatním vnucuje své názory a pocity a vynucuje si tak úctu okolí. Nadává a profiluje se člověk, který jediný má práva a zbytek má jen povinnosti.

Manipulace dle obcházené mohutnosti – dochází-li v procesu manipulace k obcházení vůle manipulovaného, mluvíme o manipulaci dle obcházené mohutnosti. Tu je pak možné rozdělit na přímou (nátlakovou) a nepřímou (taktizující). V prvním případě si manipulovaný uvědomuje skutečnost, že je s ním manipulováno a že musí konat to, co nechce. Toto jednání je typické pro manipulátory v pozici autority, příkladem může být vztah rodič – dítě, učitel – žák. V druhém případě se jedná o manipulaci, kterou manipulovaný nezaznamená, tedy netuší, že je na jeho osob činěn nátlak. Tento typ je nejčastější ve vztahu podřízených k nadřízeným, například dítě obcházející zákaz rodičů.

Manipulace z hlediska zisku – manipulací z hlediska zisku lze rozdělit na dva typy dle osoby, která z celého procesu těží. Mluvíme tedy o manipulaci z hlediska zisku manipulátora (egocentrická), kterou je možné nejčastěji zaznamenat v profesi obchodníka. Naopak je tomu u druhého typu, kdy mluvíme o manipulaci z hlediska zisku manipulovaného (altruistická), která je nejčastěji užívána v rodině.

Manipulace z hlediska objektu – typy u tohoto druhu manipulace jsou dány manipulujícím jedincem nebo skupinou osob, které manipulují s osobou či skupinou osob. Nejčastěji je tento druh manipulace používán v médiích, kdy dochází ke zkreslování informací divákům, čtenářům.

3 VÝCHOVA

Pro dosažení spolehlivé selekce manipulace ve výchově je zapotřebí uvědomit si, do jaké míry mluvíme o pozitivním ovlivňování jedince ve smyslu začlenění do společnosti a kde jsou hranice negativního působení vychovatele, jejichž překročení může mít za následek nepřijatelný rozvoj osobnosti vychovávaného. V pedagogickém slovníku je pojem výchova vysvětlen jako záměrné působení na osobnost jedince s cílem dosáhnout pozitivních změn v jejím vývoji. Někteří autoři chápou výchovu jako plně řízený proces ovlivnění nehotového člověka pedagogem nebo institucí, naplněný snahou podříditi jej normám společnosti, ale i normám instituce apod. (Průcha a kol. 2003: 277) Dle Pelikána je výchova záměrným a cílevědomým utvářením a ovlivňováním podmínek umožňujících optimální rozvoj jedince s přihlédnutím k jeho individuálním dispozicím. Výchova podporuje snahu stát se autentickou a socializovanou osobností. (Pelikán 1995: 36) Výchova je snahou uskutečňovat lidství. (Svobodová in Monografie pedagogů a doktorandů filosofie 2016: 13) Osobnost člověka se utváří na bázi genetických dispozic v procesu interakce s okolním prostředím. V procesu této interakce dochází k tzv. sociálnímu učení, kdy jedinec pod vlivem vnějších podmínek a na základě svých zkušeností s reakcí na tyto podmínky mění své chování, jednání. (Pelikán 1995: 33)

3.1 Pojetí výchovy

Pojetí výchovy lze chápat odlišně z pohledu akcentace různých základních východisek a historických souvislostí. Ve své podstatě lze definice jednotlivých proudů shrnout do tří zjednodušených skupin pojetí výchovy. První svazek idejí zdůrazňuje roli pedagogika či pedagogické instituce v procesu ovlivňování vychovávaného individua. Tato koncepce nepovažuje dítě za subjekt výchovy, nýbrž za „objekt pedagogického působení“. S těmito tendencemi se často setkáváme u totalitních režimů, kdy je žák vnímán jako pasivní objekt, jež je nutné přizpůsobit platným normám. Jde tedy o působení lidí dospělých na nedospělé s cílem přizpůsobení nedospělých normám společnosti. (Pelikán 1995: 34) Druhá skupina definic výchovy akcentuje pravý opak, totiž osobnost žáka ve výchově, přičemž žák (nebo kterákoliv osobnost, o jejíž výchovu jde) je chápána jako „subjekt vlastního formování“. (Pelikán 1995: 34) Mezi nejvýznamnější představitele tohoto chápání pedagogiky patří J. J. Rousseau, který požaduje výchovu přirozenou a svobodnou, která by byla ve shodě se všemi věkovými zvláštnostmi dítěte a která by byla zbavena jakéhokoliv

biflování, kruté kázně a potlačování osobnosti. Jejím cílem má být láska ke svobodě a schopnost za ni bojovat. (Jůva 2007: 28) V souvislosti s tímto přístupem zdůrazňuje význam přírody v roli vychovávaného a výchovu lidmi označuje jako cvik, který nás učí využívat vlastní schopnosti. (Pelikán 1995: 34) Do třetí skupiny pedagogických proudů řadíme skupinu idejí, která zdůrazňuje interakci mezi vychovatelem a vychovávaným. Mialaret uvádí, že fakt výchovy je činnost působící na subjekt nebo skupinu subjektů, činnost, která je přijímána a přímo vyhledávána subjektem nebo skupinou subjektu, aby dospěli k hluboké změně, aby se nové živé síly zrodily v subjektech a aby tyto samy se staly aktivními elementy této činnosti působící na ně samé. (Mialaret in Pelikán 1995: 99)

Mezi nejkritizovanější přístupy dnešní doby patří zejména první z výše uvedených z důvodu pohledu na žáka jako objektu výchovy nikoli subjektu. Tento přístup vede ke slepé poslušnosti autoritám a dává tak možnost manipulovat s objektem pedagogického působení a přizpůsobení jeho osobnosti platným společenských normám daného systému.

Dva ostatní proudy jsou bližší dnešnímu pohledu na roli pedagoga a celého pedagogického procesu vůbec. Dítě je vnímáno jako podstatná část výchovného působení, jehož cílem je snaha nalézt cestu ke svobodě osobnosti jedince. Za zmínku zde stojí i sebevýchova, tedy snaha o formování vlastní osobnosti. Někteří autoři se domnívají, že sebevýchova je teprve výsledkem výchovy. Pelikán vyslovuje myšlenku, že sebevýchova je klíčovou integrální součástí celého pedagogického procesu. (Pelikán 1995: 36) Je však důležité zmínit, že člověk musí dospět do stádia, kdy si je již schopen vytyčit vlastní cíle, kterých má sebevýchovou dosáhnout. A zároveň má být u chovance dosahováno takové výchovy, která by touhu po sebevýchově podněcovala. Důležité je brát na zřetel, že výchova je považována za nikdy neukončený proces, neboť i vychovatel je vychováván. (Pelcová, Semrádová 2014: 17)

3.2 Výchovné styly

Za zmínku stojí i prostředí, ve kterém se výchova uskutečňuje. Mezi nejzákladnější můžeme zařadit prostředí rodinné, školní, skupinové, pracovní a volnočasové. Rodinu je možné charakterizovat jako základní, primární a také neformální sociální skupinu, která má různou velikost, je různě vnitřně strukturovaná a prostřednictvím svých členů má rozličné vazby na společnost. (Knotová a kol 2014: 35) Rodinu lze tedy označit jako přirozené prostředí, do něhož se člověk rodí, aniž si mohl vybrat jiné, a přejímá to, co v něm je

připraveno rodiči. (Přadka 1983: 90) Každá rodina má svoji specifickou atmosféru, v níž probíhá výchova dětí. Ačkoli se výchova v rodině v průběhu svého vývoje mění, obecně platí, že její výsledná podoba závisí na řadě sociokulturních podmínek, výchovných tradic, vztahu mezi rodiči, na jejich vlastnostech a v neposlední řadě i na zkušenostech, které si každý člen přináší ze své původní rodiny. Obecně můžeme výchovu v rodinách, potažmo v životě menších skupin rozdělit na tři základní výchovné styly (zjednodušená typologie K. Lewina, 1939). V první řadě styl *autoritativní*, který se vyznačuje velkým množstvím příkazů, zákazů a povinností. Klade důraz na poslušnost, na podřízení dítěte autoritě rodiče. Rovněž vede děti k vyššímu napětí, dráždivosti, dominantnosti a agresivitě k ostatním členům skupiny. Jejich pracovní aktivita závisí na přítomnosti a dozoru rodiče. Děti se buď k rodičům přimknou, jsou poslušné, málo iniciativní až apatické, nebo se naopak proti autoritám bouří. Protipólem autoritativního výchovného stylu je *liberální* výchova, která je charakterizována velkým důrazem na ponechání co největší volnosti. Neexistují zde pravidla ani normy, nebo jsou příliš nejasná. Rodič řídí děti málo nebo vůbec, neklade jim požadavky přímo. Pokud však požadavek vysloví, nekontroluje jej a nepožaduje jeho důsledné plnění. Třetí výchovný styl, styl *demokratický*, je obecně považován za nejpříznivější pro zdravý vývoj dítěte. Za nejdůležitější považuje respektování dítěte jako samostatné bytosti s právem rozhodovat o sobě poměrně svobodně vzhledem k věku a k předpokládaným následkům jednání. Dítě musí poznávat svou odpovědnost vůči lidem v rodině i mimo ni. Typické jsou smysluplné normy a pravidla odrážející skutečné společenství a respektující základní lidské potřeby. Klade se důraz na dosažení společně přijatelného řešení konfliktů. (Langmeier, Krejčířová 2006: 269)

Způsob výchovy je velmi důležitý aspekt v otázce zdravého vývoje dítěte. Kladný emoční vztah k dítěti uspokojuje jeho důležité psychické potřeby (jistoty, péče, ochrany, porozumění a sociálního styku apod.), naopak záporný emoční vztah tyto potřeby hluboce frustruje. To podstatně ovlivňuje psychosomatický stav jedince, jeho projevy, chování, styk s druhými lidmi, dále jeho činnosti, jejich výsledky a tím opět hodnocení druhými i sebehodnocení. (Čáp 1997: 339) Jak již bylo zmíněno výše, rodič využívá toho výchovného stylu, které mu byl v dětství sám vystaven.

Již od narození se dítě nachází v sociálním prostředí, které zahrnuje veškeré dění a působení na jeho osobnost. Některé události nebo situace vnímá, jiné naopak ani nepostřehne, ty jej však mohou ovlivnit stejně nebo dokonce více. V rámci kognitivního

vývoje dítěte je pro určení povahy jeho osobnosti v budoucím životě rozhodující věk mezi 7. – 8. rokem. Dle Piagetovy teorie se jedná o období logického myšlení a operování s abstraktními pojmy. Působí na něho rodina, učitelé, přátelé, ale i média. Socializace probíhá nepřetržitě, ať už se nacházíme ve společnosti, nebo jsme osamoceni, zahrnuje i to, jak rozumíme sami sobě. To, od koho a jak se necháme nasměrovat jinam, než sami chceme, závisí na tom, v jaké fázi života se nacházíme, kdo a jak se nás snaží ovlivnit a míru naší ovlivnitelnosti. (Bedřechová 2011: 5)

3.3 Výchovné prostředky

Při výchově rodič, učitel, vychovatel klade na dítě určité výchovné požadavky. Při jejich nedostatku se osobnost vychovávaného nerozvíjí nebo se rozvíjí jen v malém rozsahu. Naopak při požadavcích krajně vysokých dochází k narušení psychosomatického vývoje dítěte. Pro optimální rozvoj jsou rozhodující požadavky střední až mírně překračující přítomné předpoklady jedince. (Čáp 1997: 314) K regulaci nežádoucích vlivů, výkyvů chování a z hlediska nasměrování dítěte tam, kam chceme, tedy plnění výchovných požadavků, využíváme metody, které nazýváme výchovnými prostředky. Užití výchovných prostředků závisí na stylu výchovy a především na preferencích vychovatele.

Při popisu nejčastěji využívaných výchovných prostředků si v první řadě dovoluji zmínit motivaci. Latinský význam tohoto slova *movere* znamená hýbat, pohybovat s něčím. Dle pedagogického slovníku definujeme motivaci jako souhrn vnitřních i vnějších faktorů, které vzbuzují, aktivují, dodávají energii lidskému jednání a prožívání, řídí jeho průběh a způsob dosahování výsledků. (Průcha a kol. 2003: 127) Jedná se o konání směřující k uspokojení vlastního zájmu nebo zájmu druhé osoby. Po nasycení biologických potřeb se do popředí dostává zaměření na potřeby duševní, tedy ukojení zvědavosti a touhy poznávat nové věci. Tento druh motivace je pak naší hybnou silou, která nás vede k dosahování vyšších cílů, ale zároveň nás jejich naplňování těší a uspokojuje. Výše uvedené klasifikujeme jako vnitřní motivaci, existuje však i motivace vnější, která ve svém významu slouží jako nástroj pro získání odměny či vyhnutí se trestu. Tento proces pak nevyhází z vlastního zájmu jedince, nýbrž vlivem vnějších motivačních činitelů. Příkladem je učení žáka neoblíbenému předmětu, kde při dosažení dobré výsledné známky dochází k procesu uspokojení z dosažení kýženého cíle. Typické je, že činnosti, které děláme pouze z vnější motivace, děláme jen do té doby, dokud trvá hrozba nepříjemností nebo příslib odměny či

pochvaly. (Kopřiva a kol. 2005: 179) Často se setkáváme s tvrzením, že vnější motivace takzvaně tlumí motivaci vnitřní, některé výzkumy však dokazují, že obě složky se vzájemně doplňují zejména v rámci dosahování dlouhodobých cílů, které ale převyšují omezenou oblast vlastního zájmu.

Mezi další nejčastěji skloňované výchovné prostředky v otázce manipulace řadíme odměnu a trest.

Odměnami rozumíme nejen odměny hmotné povahy (nová hračka, bonbon, knížka), ale nejčastěji odměny sociální (pochvala a uznání, třeba jen uznalý pohled beze slov nebo prosté projevení zájmu, pohlazení, popřípadě umožnění nějaké zajímavé činnosti). (Langmeier, Krejčířová 2006: 264) Odměna emocionální, jejímž příkladem může být pochvala za dobře odvedenou práci, působí v praxi mnohem účinněji než pochvala materiální. Dochází totiž k uspokojení potřeb uznání a porozumění. Většina badatelů se shoduje, že výchova založená spíše na odměnách je efektivnější než výchova užívající převážně trestů. (Čáp 1997: 315) Avšak je zapotřebí mít na paměti, že odměna má být adekvátní věku vychovávaného, aby nedošlo k degradaci na malé dítě. Rovněž se jako nežádoucí jeví podplácení dítěte materiálními dary. V prvé řadě dochází k narušování vztahu mezi vychovávaným a vychovatelem, v druhé se pak dítě zaměřuje pouze na aktuální zisk z dobře odvedené práce, ostatní aspekty pak opomíjí.

Trestem se rozumí konání, které si jedna osoba svévolně vymýšlí na druhou. Obvykle nijak nesouvisí s proviněním, je uměle vytvořený. (Kopřiva a kol 2005: 135) Může mít různé účinky v závislosti na předchozích zkušenostech dítěte, na souhrně mnoha podmínek. Někdy vede k pravému opaku toho, čeho měl dosáhnout. (Čáp 1997: 316) Při trestání je důležité, aby dítě zřetelně chápalo, že se odsouzení týká jeho konkrétního chování, nikoli jeho osoby. Nemá docházet ke ztrátě sympatií, lásky, porozumění, pomoci dospělého ve vztahu k dítěti. Dospělý nepovažuje dítě za nenapravitelně špatné. (Čáp 1997: 317) Aby trest měl výchovný účinek, musí dítě prožít pocit viny. Musí si být vědomo, že se nějak prohřešilo proti dobrému vztahu, který mezi ním a jeho rodiči nebo jinými vychovateli panuje. Bez tohoto prožitku je trest vlastně jen holým aktem násilí. (Matějček 1986: 184). Z četných výzkumů je patrné, že si častěji, zhruba v 80 % případů, osvojujeme a pamatujeme to, co sami prožijeme. Přihlédneme-li ke skutečnosti, že sociální učení nápodobou je v období dospívání dítěte tím nejmocnějším učením, stává se největším

rizikem trestů přenášení mocenského modelu do dalších vztahů a vtahování dalších účastníků do vyčerpávající hry kdo s koho. (Kopřiva a kol. 2005: 124)

Je důležité mít na paměti, že výchovný aspekt užívání odměn a trestů je velmi pomíjivý. Často navozené chování přetrvává pouze do doby, dokud je dítě odměňováno, či je patrná hrozba trestu. Pokud chceme v dítěti vzbudit odpovědnost za své činy a docílit tak rovnováhy ve vzájemném vztahu, uijeme výchovného prostředku zvaného přirozené důsledky. **Metoda přirozených důsledků**, mezi jejíž nejvýznamnější představitele patří J. J. Rousseau logicky vyplývá z provinění. Není potřeba si je vymýšlet, ale je důležité je vidět a najít vhodná slova, které dítěti pomohou, aby je vidělo také a bylo schopno účinné reakce. (Kopřiva a kol. 2005: 135) Důležitým aspektem při metodě výchovy přirozenými důsledky je naučit děti dělat správné věci proto, že pochopily, že jsou správné, nikoli proto, že se bojí trestu. (Kopřiva a kol. 2005: 137)

4 MANIPULACE VE VÝCHOVĚ A VZDĚLÁVÁNÍ

Vzdělávání je proces cílevědomé a záměrné činnosti zaměřené na pozitivní celistvý rozvoj člověka. Podněcuje zkvalitňování myšlenkové činnosti a utváření rozmanitých dovedností jedince. Cílem vzdělávání musí být i kultivování citů, hodnot a postoje člověka. Výsledkem vzdělávání je připravenost na život, zaměstnání, pro rodinu, výchovu dětí, správný hodnotový žebříček a rozumné uspokojování svých potřeb, aktivace altruismu a potlačení egoistických, nemorálních a nezákonných činů. Vzdělávání probíhá po celý život, jen metody a formy se odlišují. (Pospíšil 2008: 61) V současné době se však propast mezi vzděláním a výchovou zvětšuje, a to zvláště v instrumentálně pojatém vzdělání, kdy smyslem není vzdělanost ve smyslu garance všelidských hodnot, moudrosti, nýbrž získání určité specifické kvalifikace, která člověk disponuje k výkonu povolání. (Pelcová, Semrádová 2014: 16) Výchova nás rozvíjí v jedinečnou osobnost (individuace) a díky výchově jsme s to zařadit se do společnosti (socializace). (Pelcová, Semrádová 2014:19) Jenže existuje tzv. „třetí rozměr výchovy“, v němž člověk přesahuje své lidské určení. (Patočka 1990: 45) Patočka v této souvislosti hovoří o třech životních pohybech, díky nimž dáváme životu smysl. Prvním pohybem je pohyb akceptace, tedy uvedení do světa. Člověk se v tomto pohybu zabydluje ve světě a dožaduje se tak přijetí. Rovněž lze první životní pohyb chápat z pohledu dítěte a jeho přijímání světa takového, jaký je. V tomto pohybu předáváme dítěti tradice, socializujeme jej. Druhý životní pohyb nazývá Patočka práce a boj místo ve světě. Člověk do něj vstupuje tak, že akceptuje druhé tím, že obstarává jejich potřeby jako svoje a to především prací. Prací se zajišťuje pro budoucnost. (Rozhoň 2016: 75) Na druhém životním pohybu je postaven současný školský systém. Kdy se v jednom stupni vzdělávání připravujeme na další a na budoucí uplatnění na trhu práce. Třetím životním pohybem je pohyb pravdy, který je z části přítomen ve dvou předešlých pohybech. Ve třetím pohybu vycházíme z každodennosti života a samozřejmosti světa, smysl těžíme ze sebe.

4.1 Možnosti a meze výchovy

Hovoříme-li o mezích a možnostech výchovy nabízí se otázka legitimacy vychovatelství, kterou podrobně rozpracoval Fink ve svém díle *Natur, Freiheit, Welt*. Fink se zamýšlí nad ontologickými předpoklady výchovy a z nároku výchovy odvozuje řadu antinomií, k nimž se každý, kdo vychovává i učí, nutně dobere. (Pelcová, Semrádová 2014:

21) První antinomie řeší otázku výchovy jako pomoci a výchovy jako manipulace. Do jaké míry má vychovatel právo výchovným působením vnucovat své postoje a názory. Zda dokáže převzít odpovědnost za pravdivost svých tvrzení a zda vychovávaného nesvazuje otěžemi, která jsou jemu samému nepříjemná. Ve druhé antinomii osciluje vztah moci a bezmoci vychovatele. Upozorňuje na nepřesnost životních zkušeností a upozorňuje na fakt, vychovávající vychází ze svých vlastních zkušeností, které dále předává. Zkušenosti, které však rodič či učitel předává, patří minulosti a právě zde je patrná ona bezmocnost. Nedokážeme děti naučit žít formováním představ o světě, svět je totiž sám konstituuje. Třetí antinomie se týká konečnosti, nebo spíše nekonečnosti výchovy. I vychovávající je totiž stále vychováván. Čtvrtá antinomie spočívá ve sváru mezi obecným nárokem kultury a individualitou vychovávaného. Pátou antinomií je pak vztah mezi výchovou k lidství a výchovou k povolání. A poslední šestou antinomií je problém možností a mezí výchovy. Zde se zaobírá především otázkou, co lze na člověku formovat a co už je zásahem do svobody zakořeněné v nás samých.

4.2 Pedagogická manipulace

V pedagogickém směru zatím nebyla manipulace podrobně zkoumána i přes fakt, že se často objevuje v úvahách na téma teorie výchovy a také v sociologii vzdělávání. Vzniká pojem nazývaný „pedagogická manipulace“, který může být příkladem antiologie. Pokud předpokládáme, že „pedagogický“ znamená „týkající se výchovy“, a výchovu chápeme jako podporu procesu seberealizace osobnosti, pak tento pojem je v rozporu s podstatou manipulace. Díky tomuto předpokladu můžeme konstatovat, že spojení „pedagogická manipulace“ je oxymóronem, čili spojením dvou slov, jejichž význam se vzájemně vylučuje. (Wróbel 2008: 55). Ze své podstaty představuje pedagogická manipulace hrozbu pro rozvoj lidské osobnosti. Mezi metody pedagogické manipulace patří například omezení svobody myšlení, změny pravidel chování, blokování přístupu k faktům a informacím, vyvolávání pocitu viny, angažování autorit. V pedagogice se metody manipulace dělí na manipulativní strategie „všemoci“ a vševědění“. Princip těchto metod spočívá v utvrzování žáků, že učitel má vždy pravdu a má nad nimi neomezenou moc. Z hlediska počtu účastníků se pedagogická manipulace dělí na individuální, skupinovou a kolektivní, z hlediska způsobu vzniku na spontánní nebo cílenou.

Velmi důležitou složkou pedagogické manipulace je pedagogická komunikace, definovaná jako vzájemná výměna informací mezi účastníky výchovně vzdělávacího procesu, která slouží výchovně vzdělávacím cílům. (Mareš a Křivohlavý 1990: 30) Ve školním prostředí nabývá pedagogická komunikace řady podob. Jedna je oficiální, neboť její cíle, obsah i rozsah jsou určeny učebními osnovami, chování účastníků upravuje školní řád. Mimoto probíhá ve škole komunikace učitelů se žáky před vyučováním, o přestávkách, po vyučování. Objevuje se komunikace při mimoškolní práci, při zájmové činnosti atd. Všechny však plní formativní funkci, což vede některé autory k tvrzení, že v pedagogickém kontextu se vlastně nedá komunikovat nepedagogicky. (Mareš a Křivohlavý 1990: 34) Obsah pedagogické komunikace se často ztotožňuje s učivem. Je zřejmé, že v hodinách učitel s žáky komunikuje o především o tom, co předepisují školní osnovy. Avšak to, co je sdělováno žákům, se v procesu komunikace mění a upravuje. Mnoho pedagogů upozorňuje, že původní obsah sdělení učitel žákům předává určitým způsobem, kteří žáci přijímají a dále jej využívají.

4.2.1 Role učitele

Chceme-li uvažovat o manipulaci jako o jevu, jehož cílem je dosáhnout změn v našem myšlení potažmo vnímání, vždy nalézáme konkrétní postavy, které jsou nositeli nám odlišných ideálů. K nejdůležitějším tématům výchovných teorií patří rozpor ve vymezení osobnosti vychovatele. Důležitou a dosud nezodpovězenou otázkou je, kdo by měl vychovávat vychovávající. Člověk není nikdy hotový, neboť proces výchovy nás provází celým životem a nekončí pouze ukončením povinné školní docházky. Ptáme se tedy, kdo nebo co nám dává záruku, že jsme se stali dobrými učiteli. Uvažujme, že jsem odhodláni a připraveni dále předávat vědění, avšak naše tendence vždy směřují k univerzalitě. Ideály, které hlásáme, směřují k nasycení současné konzumní společnosti, nikoli k hledání cest, které nabízejí hledat pravdu, dobro a krásu z dob Platónových. Stáváme se otroky doby, ve které žijeme.

Profesor psychologie S. Milgram popisuje jev, kdy na nás určitý jedinec zapůsobí jako pocit úcty k autoritě. Mnohé studie ukázaly, že automaticky reagujeme příznivě na velmi uznávané autority. Přirozeně nás vůbec nenapadne pochybovat o výrociích osob, jejichž povoláním je „vědění“. (Nazare-Aga 1999: 29)

Dle dostupných výzkumů chybí manipulátorům etické citění, přitom však někteří z nich vykonávají profese, kde jsou tyto nedostatky pro společnost nepředstavitelné. Ze svého titulu dávají záruku ctihodnosti a my jen těžko dokážeme odhalit skryté záměry.

Manipulátor často využívá svého sociálního statutu, aby před námi skryl stinné stránky své osobnosti. Hlásá určité věci jako své pravdy, ačkoli je jen interpretuje, a my tomu uvěříme. Reagujeme zcela automaticky a normálně, protože už od dětství nám sociální schémata diktují postoje, které se zavedou a přetrvávají. O zbytek se postará automatizmus, který nám nedovoluje podezřívat autoritu. (Nazare-Aga 1999: 48)

Při hodnocení role učitele je podstatné vycházet z detailů, které působí na naše podvědomí a jejich vztah ke vzorům, které máme zafixovány. Jedná se o vzory, které přisuzujeme zástupcům různých profesí. Pokud se odlišuje od vzoru, je považován za nedůvěryhodného a naopak. Dalším důležitým ukazatelem je celková image zástupce učitelské profese. Upravený zevnějšek, příjemný tón hlasu, všeobecný rozhled a lingvistické schopnosti na vysoké úrovni spolu se schopností empatie umožňují skrývat motivy učitele.

5 OBRANA PROTI MANIPULACI

Prvním krokem k úspěšné obraně před manipulací je ji rozpoznat. Nazare Aga uvádí třicet znaků, podle nichž je možné manipulátora identifikovat, abychom jej mohli za účelem obrany spolehlivě odhalit. Za manipulující osobnost považuje takového člověka, který vyhovuje alespoň deseti znakům: navozuje u ostatních pocit viny a dovolává se přitom přátelství a lásky; přenáší zodpovědnost na druhé; nesděljuje jasně své názory, pocity; odpovídá neurčitě, mění své názory dle situace; své žádosti zakrývá logickými důvody; dává druhým najevo, že musejí být dokonalí, nesmějí nikdy měnit názor; zpochybňuje kvality druhých; kritizuje a soudí; uchyluje se k nepřímému sdělení druhým; rozděluje, aby mohl lépe velet; dělá ze sebe oběť, aby jej druzí litovali; nedbá na druhé; využívá morálních zásad ostatních k naplnění vlastních potřeb; vyhrožuje či vydírá, někdy otevřeně, často skrytě; často mění témata rozhovorů, prosazuje svá vlastní témata; vyhýbá se schůzkám, debatám; zaměřuje se na neznalost ostatních a dokazuje, že má pravdu; lže, překrucuje a interpretuje výroky druhých; je egocentrický, zaměřen jen na sebe; závidí dokonce i vlastní rodině; nesnáší kritiku; popírá fakta; nedbá na práni a práva druhých, jen na svá vlastní; nutí druhé jednat i proti jejich vůli často i na poslední chvíli; je velmi vychytralý a jeho slovní projev zní logicky, avšak gesta mluví o opaku; využívá lichotek, aby se zalíbil; v jeho přítomnosti se lidé cítí jako zajatci a nelibě; za svými cíli jde velmi důsledně; nutí dělat věci, které bychom jinak nedělali; lidé o něm stále hovoří, i když není přítomen. (Nazare-Aga 1999: 36)

I přes zdánlivě jednoduché vymezení znaků manipulátorů, si tyto lidé uvědomují své jednání jen přibližně ve 20 % případů, kteří se těší ze své moci. Velmi často své zvrácené a nemorální chování zaměňují za inteligenci. Manipulátorům zkrátka chybí hlubší etické cítění. (Nazare-Aga 1999: 43, 47) Manipulace není výsadou žen nebo mužů, nevztahují se k pouze k určité skupině povolání či postavení ve společnosti. Důležité je připustit si, že každý z nás v některých případech záměrně užije manipulaci, nestává se tím však manipulátorem. Manipulátor je typ narcistické osobnosti, která je z psychiatrického hlediska patologická, ale četnější hlubší studie o ní chybí. (portal.cz 2015) Je tedy velmi nepravděpodobné, že v případě odhalení manipulátora se jeho chování změní.

Je tedy žádoucí naučit se technikám obrany před tímto nepříznivým jevem. Edmüller a Wilhelm v knize *Velká kniha manipulativních technik* uvádějí šest zásad při reakci na manipulaci (Edmüllera, Wilhelm 2003: 87) :

- Zůstaňte věcní a féroví.

- Zůstaňte v klidu a v pohodě.
- Nereagujte kauzálně.
- Sledujte svůj cíl.
- Soustřed'te se na konkrétní chování.
- Dejte šanci dohodě.

5.1 Kontramanipulace

Mezi účinné zbraně v ochraně před manipulátory patří kontramanipulace. Hovoříme-li o kontramanipulaci, mámě nejčastěji na mysli tzv. zamlžování. Jedná se o neurčitý, povrchní způsob komunikace, který umožňuje nezaujímat jasná stanoviska a k ničemu se nezavazovat. Používá ho velmi často sám manipulátor a také lidé, kteří jsou k manipulaci lhostejní. Ti tento postup volí intuitivně, aniž by si to uvědomovali. (Nazare-Aga 1999: 167)

Nazare-Aga stanovila 12 zásad pro užití kotramanipulace v praxi: mluvit v krátkých větách; vyjadřovat se neurčitě; používat ustálené fráze, přísloví, obecné zásady; používat obecné roviny („člověk“, „lidé“); žertovat, jakmile to situace dovolí; usmívat se hlavně na konci věty; zesměšňovat sebe sama; hovořit stále zdvořile; nezaplétat se do diskuse, pokud k ničemu nevede nebo spěje jen ke znevažování; vyhnout se agresivitě; k ironii se uchýlovat jen tehdy, když chceme manipulátora odbýt a jsme si přitom sami sebou jisti; krátce se omluvit, ale neospravedlňovat se.

5.2 Asertivita

Mezi neúčinnější techniky obrany proti manipulaci řadíme asertivitu. Vzhledem ke skutečnosti, že překlad slova *asertivita* do češtiny vzbuzuje určité rozpaky a je téměř nemožný, je i v naší literatuře užíván v původním názvu. V pedagogickém slovníku je pojem asertivita definován jako způsob jednání, kterým člověk vyjadřuje a prosazuje upřímně, otevřeně a přiměřeně situaci své myšlenky, názory, postoje, city jak pozitivního tak negativního charakteru. Postupuje tak, aby neporušoval asertivní práva svá, ani ostatních lidí. (Průcha a kol. 2003: 19) Význam asertivity je velmi důležitý zejména z hlediska rovnoprávnosti vztahu dvou lidí, kde je důležitou podmínkou a zároveň i předpokladem dalšího prohlubování tohoto vztahu. Jiná z definice popisuje asertivitu jako chování, které není agresivní, které není pasivní a ani manipulativní. (Matula 2007: 15)

Neodsuzujeme-li ostatní jen kvůli jejich rozdílnému názoru, uvědomujeme-li si vlastní hodnotu a místo ve společnosti, dokážeme vyjádřit pocity i názory i přes jejich negativní hodnocení příjemcem sdělení. Příkladem, který je vhodné uvést, jsou děti. Díky své bezelstnosti jsou přímé až bled a slůvko „ne“ patří vůbec k prvním, která vysloví. Háček je v tom, že dítě říkající často „ne“ připadá rodičům spíše nemocné či mravně narušené než asertivní. (Novák, článek) Jistě, že nelze asertivitu vidět jednostranně a vyzdvihoval ji abnormálně. Člověk skutečně nemůže být (nebo sám nechce být) úplně v každé situaci asertivní. (Vališová 1992: 12) Je na místě připomenout, že tak, jak je tomu s chováním a užíváním našich dovedností jsou i možnosti a meze asertivního chování v rukou všech jedinců. Z pozitivních aspektů užívání asertivity uvedu například rozvoj samostatnosti v rozhodování, zvyšování sebeúcty, prohlubování mezilidských vztahů, jejich otevřenost, jasnost a přímost, preference nemanipulativního chování, vytváření spolupráce a v neposlední řadě umožňuje asertivita být sám sebou.

V otázce našeho chování a postoji ke světu hrají důležitou roli vrozené a získané faktory. S něčím jsme se zkrátka již narodili a něco do nás vryla výchova. Stejně tak je tomu i se sebeprosazováním se a sebehodnocením. Vznikají tzv. „asertivní práva“, která zdůrazňují autentičnost, spontánnost, upřímnost, svobodu člověka, nárok na vlastní názor i možnosti jej změnit. Vyžadují odpovědnost člověka před sebou samým i před ostatními za vlastní rozhodování i konkrétní jednání. Jejich cílem je především snaha neakceptovat manipulativní jednání druhých lidí vůči nám a zároveň nemanipulovat ostatními lidmi. (Vališová 1992: 47) Z tohoto důvodu se užívá asertivity jako významné techniky v případě obrany proti manipulaci. Mezi významné osobnosti v tréninku asertivního jednání patří americký psycholog Andrew Salter, který formuloval tzv. „asertivní desatero“ (Vališová 1992: 48), které je klíčem k asertivnímu přístupu k životu:

- Mám právo posuzovat své vlastní chování, myšlenky a emoce, a být si za ně a jejich důsledky sám zodpovědný.
- Mám právo nenabízet žádné výmluvy, vysvětlení a ni omluvy svého chování.
- Mám právo posoudit, zda a nakolik jsem zodpovědný za řešení problémů druhých lidí.
- Mám právo změnit svůj názor.
- Mám právo dělat chyby a být za ně zodpovědní.
- Mám právo říct: „já nevím“.

- Mám právo být nezávislí na dobré vůli druhých lidí.
- Mám právo dělat nelogická rozhodnutí.
- Mám právo říct: „já ti nerozumím“.
- Mám právo říct: „je mi to jedno“.

Samozřejmě, že ve výčtu technik jak se manipulaci ubránit bychom mohli pokračovat do nekonečna. Za zmínku ale stojí schopnost umět se prosadit a pracovat s informacemi.

6 EMPIRICKÁ ČÁST

Psychologie při zkoumání mechanismů manipulace využívá poznatků svých jednotlivých poddisciplín. T. Witkowski se odvolává na dosavadní výsledky psychologie v oblasti sociálního ovlivňování a konstatuje, že tento výzkum zatím příliš nepokročil a že jej provází velký teoretický chaos. Vysvětlením může být skutečnost, že výzkum manipulace probíhá teprve třicet let a zcela jistě nepředstavuje hlavní směr psychologického bádání. (Wróbel 2008: 49) Vlastním výzkumným šetřením se pokusím nalézt odpovědi v otázkách výskytu manipulace v běžném životě a možnostech obrany proti ní.

6.1 Metoda výzkumu

Pro empirickou část práce jsem zvolila metodu kvantitativní analýzy realizovanou technikou dotazníkového šetření. Šetření probíhalo formou online dotazníků umístěných na webu survio.com. Respondenty jsem oslovila především na sociálních sítích, v zaměstnání a na půdě fakulty. Tento způsob výzkumu jsem zvolila zejména kvůli možnosti poměrně rychlého sběru dat od velkého počtu respondentů. Při tvorbě otázek jsem využila inspirace z občanského sdružení, konkrétně z projektu *Odyssea*, jehož posláním je pomoc školám při zavádění osobnostní a sociální výchovy do běžné praxe. Pro tvorbu otázek jsem vycházela z tematického okruhu osobnostní a sociální výchovy *Odmítáme manipulaci*.

Dotazník sestává z celkem 19 otázek, přičemž poslední tři otázky zjišťují pouze základní informace o respondentech, zbylé otázky pak pohled dotazovaných na problematiku a vnímání manipulace. Jednotlivé otázky jsou kombinací otevřených a uzavřených odpovědí. Dotazník přikládám jako přílohu bakalářské práce.

6.2 Výzkumný vzorek

Výzkumný vzorek byl vybrán náhodným výběrem. Celkem se výzkumu zúčastnilo 203 respondentů. Návratnost činila přibližně 89,16 %. Při určování návratnosti jsem uvažovala celkový počet návštěv k počtu dokončených dotazníků, což je patrné z tabulky č. 1. Vzhledem k výběru vzorku je nutno výsledky šetření považovat pouze za orientační. Jsou nicméně vhodným ukazatelem veřejného mínění ve vztahu ke zmíněné problematice.

Tabulka č. 1: návratnost dotazníku.

Návratnost	n	%
Dokončeno	181	89,16
Nedokončeno	22	10,84
Celkem	203	100

Otázky 1-3 předkládají základní dělení zkoumaného vzorku dle identifikačních znaků – pohlaví, věk a dosažené vzdělání. Z celkového počtu 203 respondentů se výzkumu zúčastnilo 136 mužů a 45 žen. Z hlediska věkové kategorie pak 131 účastníků zastoupilo věkové rozpětí 6-26 let, 45 zúčastněných 27-45 let a zbylých 5 reprezentovalo kategorii 46 let a více. Vzhledem k povaze distribuce dotazníku v prostředí internetu je tento výsledek očekávaný. V tabulce č. 2 je patrné rozdělení účastníků z hlediska dosaženého vzdělání.

Tabulka č. 2: Rozdělení z hlediska dosaženého vzdělání respondentů.

Dosažené vzdělání	n	%
Základní	15	8,29
Středoškolské	113	62,43
Vysokoškolské	53	29,28

I přes výběr vzorku náhodným výběrem se jeho složení z hlediska vzdělanosti blíží údajům ze sčítání lidu v roce 2011 (ČSÚ: 2011). Ve výpočtech nejsou zohledněni lidé, kteří nedosáhli žádného vzdělání, čímž při výpočtech došlo k odchylce přibližně 0,5 %.

6.3 Cíle výzkumu

Cílem této práce je analýza vnímání manipulace ve výchově, zhodnocení zkušeností dotazovaných s působením manipulace na jejich preference ve výběru produktů a v neposlední řadě zohledňování názorů a vlivu autorit v procesu edukace.

Hlavní výzkumná otázka:

- Jsme vystaveni působení manipulace v každodenním životě?

Díčí podotázky:

- Jakou roli hrají v manipulaci naši rodiče, učitelé, blízké autority a vzory?
- Dokážeme se manipulaci ubránit?
- Jaké metody, techniky pedagog využívá?

Otázka č. 1: *Jak vnímáte manipulaci?*

Jak bylo zmíněno v teoretické části, lidstvo vnímá manipulaci negativně. Tomuto tvrzení alespoň z části odpovídají výsledku zobrazené v tabulce č. 3. Až 87,85 % dotázaných odpovědělo, že v nich slovo manipulace zanechává negativní pocity.

Tabulka č. 3: Vnímání manipulace pohledem respondentů.

	n	%
Pozitivně	22	12,15
Negativně	159	87,85

Otázka č. 2: *Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:*

Níže uvedené definice odpovídají popisům asertivity, manipulace a pasivity. Pokud respondent odpověděl jinak, než že zvolil variantu B (definice manipulace), nebyly pak jeho odpovědi zohledněny v otázkách č. 7, č. 8, č. 12 a potažmo v otázce č. 13 z důvodů možného

zkreslování výsledků šetření. Při tvorbě definic bylo přihlédnuto k materiálům projektu *Odyssey*, konkrétně lekce OSV *Odmítáme manipulaci*.

- **Definice č. 1:** Chování, které není agresivní, které není pasivní, je autentické, charakteristické otevřenou komunikací, pomocí kterého uplatňujeme svá osobní práva tak, abychom neohrozili či nenarušili osobní práva komunikačního partnera.
- **Definice č. 2:** Ovlivňování druhých lidí pomocí různě skrytých a různě rafinovaných nepřímých manévrů, dostáváme druhého do nějaké pozice, např. pocitů viny, polichocení, apod., čímž usnadňujeme dosažení nějakého cíle, často probíhá pomocí citově zabarvených argumentů.
- **Definice č. 3:** Chování, ve kterém neusiluji o to, co chci, podřídím se rozhodnutím druhých, nechám na sebe útočit, dovolím, aby si někdo na mně vynucoval poslušnost a zesměšňoval mě, nechám si upřít svá práva a dovolím ostatním, aby je porušovali.

Tabulka č. 4: Definice významu slova manipulace.

	n	%
Definice č. 1	3	1,66
Definice č. 2	175	96,69
Definice č. 3	3	1,66

Je potěšujícím zjištěním, že 96,69 % dotázaných dokázalo odpovědět správně na otázku, co pojem manipulace znamená. Výsledek svědčí o vysoké informovanosti v této oblasti a s tím souvisejícím výběrem možných obranných mechanismů.

Otázka č. 3: *Ve skupině přátel se hodnotím spíše jako:*

Určení respondentova postavení ve skupině je důležité z hlediska možného využívání technik manipulace k dosažení vyššího sociálního postavení. Výsledky jsou znázorněny

v tabulce č. 5. Nadpoloviční většina dotazovaných sama sebe hodnotí jako podřízené osobnosti ve skupině přátel, což inklinuje k podmanivosti dotazovaných a směřuje k slepému následování vůdčích jedinců.

Tabulka č. 5: Hodnocení respondenta z hlediska postavení ve skupině.

	n	%
Vůdce skupiny	84	46,41
Podřízený	97	53,59

Otázka č. 4: *Využili jste v minulosti manipulace k dosažení svého cíle?*

Otázka reflektuje užití manipulace v každodenním životě i přes negativní hodnocení tohoto jevu samotnými respondenty. Jinými slovy, i když víme, že je manipulování druhými špatné, těšíme se z jeho úspěchu. Zároveň však jednáme tak, jak jsme byli naučeni jednat. Z celkového počtu 181 odpovědí byly vyřazeny odpovědi respondentů (6), kteří v otázce č. 2: „Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:“ odpověděli jinak, než že zvolili variantu B.

Tabulka č. 6: Využití manipulace k dosažení cíle.

	n	%
Ano	128	73,14
Ne	47	26,86
Celkem	175	100

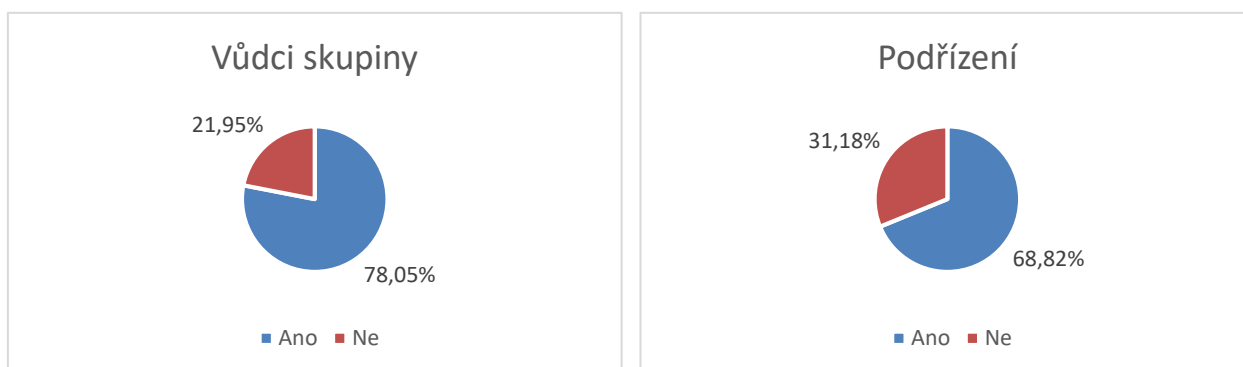
Selekcí odpovědí, které správně definovaly pojem manipulace v otázce č. 2 a následným porovnáním odpovědí respondentů v otázkách č. 3 a č. 4 dokážeme určit podíl využívání technik skrytého ovlivňování v souvislosti s postavením ve skupině. Výsledky jsou patrné z tabulky č. 7.

Tabulka č. 7: Porovnání výsledků otázek č. 3 a č. 4.

	Ano	Ne
Vůdce skupiny	64	18
Podřízený	64	29

Z 84 respondentů, kteří se v otázce č.3 hodnotili spíše jako vůdci skupiny, jich na otázku č. 4: „Využili jste v minulosti manipulace k dosažení svého cíle?“ 64 odpovědělo kladně. Naopak 18 dotazovaných žádnou z technik manipulace ze svého postavení nevyužila. Výsledky analýzy jsou znázorněny v grafu č. 1.

Graf č. 1: Postavení ve skupině v souvislosti s využíváním manipulace.

Je patrné, že osoby, jež se označují jako vůdčí osobnosti, využívají technik manipulace častěji, než je tomu v případě osobností zastávajících „pouze“ členské funkce.

Otázka č. 5: ***Můžete se manipulaci ubránit? (V případě, že odpověď bude "ANO", uveďte jak)***

Z celkového počtu 181 odpovědí byly vyřazeny odpovědi respondentů (6), kteří v otázce č. 2: „Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu

slova manipulace:“ odpověděli jinak, než variantu B. Rovněž byly vyřazeny 4 odpovědi, jejichž hodnota byla „ANO“ avšak chyběla argumentace.

Tabulka č. 8: Zhodnocení schopností obrany proti manipulaci.

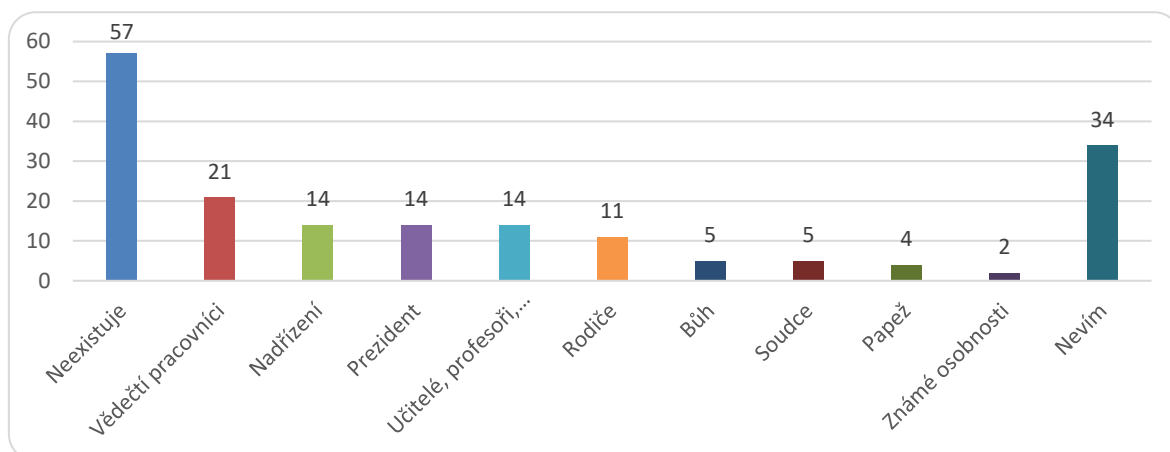
	n	%
Ano	122	71,35
Ne	49	28,65
Celkem	171	100

Jednotlivé odpovědi byly zařazeny do kategorií s podobným významem. Výsledky napovídají tvrzení v teoretické části v kapitole 5 *Obrana proti manipulaci*, kde mezi nejčastější ochranné mechanismy patří argumentace a schopnost umět říct ne. Překvapivým zjištěním pak je, že 6 respondentů se domnívá, že stačí být ve vyšším sociálním postavení.

Otázka č. 6: *Uveďte příklad autority (osobnosti), jejíž tvrzení nelze z jejího titulu zpochybnit.*

K zařazení této otázky do dotazníku mě inspiroval S. Milgram, který se zabýval jevem, kdy na nás určitý jedinec zapůsobí v souvislosti se svým postavením. Nabízí se otázka, zda jsme schopni přijmout pouze takové informace, které sami považujeme za pravdivé, nebo ty, jež si dokážeme ověřit. Je nutné podotknout, že věrohodnost autoritám přisuzujeme na základě vzorů, které jsou charakteristické pro zástupce různých profesí. Bohužel vzhledem k nejednoznačnosti otázky se počet odpovědí s očekávanou výpovědní hodnotou potřebnou k interpretaci zúžil téměř na minimum. Z celkového počtu responzí zastupují možnosti „neexistuje“ a „nevím“ 50,27 % dotazovaných. Toto číslo je alarmující, neboť indikuje poměrně vysokou náchylnost k přejímání názorů druhých. Alternativním vysvětlením může být nepochopení zadané otázky. Pouze 31,49 % respondentů připouští, že neexistuje autorita, jejíž tvrzení by bylo nezpochybnitelné.

Graf č. 2: Příklady autorit, jejichž tvrzení nelze z jejich titulu zpochybnit.

Otázka č. 7: *Ovlivnila Vás v nákupu nějakého produktu reklama?*

Otázka týkající se ovlivnitelnosti reklamou je zařazena z důvodu velmi diskutovaného vlivu působení televize na diváky. Celý svět přijímá nekriticky informace z TV a četné výzkumy dokazují, že její vliv má faktický dopad na rozvoj fantazie dítěte, právě z důvodu předkládání již hotových obrazů. Vzhledem k obtížnosti zkoumání výchovného aspektu televizních pořadů jsem věnovala pozornost pouze reklamě.

U televizního a rozhlasového vysílání se můžeme setkat s termínem podprahová reklama. Jedná se o jev, který je založen na smyslných podnětech pod hranicí vědomého vnímání. Pro jednodušší orientaci zmíním pouze dva nejpoužívanější typy podprahových podnětů (signálů). Prvním z nich je zvukový signál, který je se do vědomí posluchače dostává na základě vyšších nebo naopak nižších tónů, než je přirozený rozsah slyšitelných tónů. U druhé skupiny podprahových signálů mluvíme o vizuálních podnětech, které pracují s množstvím informace, které zaznamená pouze lidské podvědomí. Nejjednodušeji lze vizuální podprahový vizuální signál vysvětlit jako pásek filmu, kde jednu sekundu tvoří 24 políček, které mozek vnímá jako jeden celek. Pokud tedy dojde k záměně jednoho pole, není možné tuto změnu zaznamenat, ale podvědomí ji registruje.

Nejsou to ale pouze texty či symboly, které ovlivňují naše podvědomí. Důležitou roli při vyhodnocování hrají i barvy, prostředí, situace apod. I přes skutečnost, že je podprahová reklama v dnešní době ve většině zemí regulována zákonem, často se setkáváme s novými formami, jak diváka ovlivnit. Příkladem si dovoluji uvést seriál televize Nova *Ordinace v růžové zahradě*, kde je možné spatřit reklamy na řadu produktů užitých v konkrétních

situacích. Za zmínku jistě stojí i tzv. virální marketing využívaný na sociálních sítích či algoritmy pro vyhledávání na základě historie hledání či polohy uživatele od společnosti Google.

Tabulka č. 9: Ovlivnitelnost reklamou při výběru produktu.

	N	%
Ano	103	56,91
Ne	78	43,09

Téměř 57 % dotazovaných připouští, že své preference při výběru produktu přizpůsobuje reklamě na daný výrobek. Číslo je velmi znepokojivé, avšak nijak zvlášť šokující. Dle průzkumů České marketingové společnosti (ČMS) z roku 2015 se k výběru produktu na základě reklamy uchyluje přibližně 44 % spotřebitelů. (ČMS: 2015) Tento trend má vzrůstající tendenci vzhledem ke stále vyšším investicím společností do své propagace a zejména díky novým a cílenějším metodám.

Otázka č. 8: *Slyšeli jste někdy věty typu: „Když dostaneš z toho testu jedničku, můžeš se těšit na odměnu.“ , „Když tohle uděláš, můžeš si hrát na počítači“ , „Pořád jenom chceš a my s tatínkem abychom se strhali.“ , „Já vím, že je to složité, ale také jsem si tím musela projít.“ , „Ty nás chceš s tatínkem utrápít.“*

Příklady vět byly zpracovány na základě studia odborné literatury a případových studií. Jedná se o ukázkové příklady slovní manipulace v komunikaci s přihlédnutím na nejčastější otázky a prosby rodičů směrem k dítěti. Četnost odpovědí napovídá výskytu manipulace ve výchově i přes její, v některých případech, pozitivní vliv na rozvoj potomka.

Tabulka č. 10: Počet odpovědí na otázky uvedené v otázce č. 8:

	n	%
Ano	158	87,29
Ne	23	12,71

Otázka č. 9: *Odměňovali popř. trestali Vás rodiče za školní výsledky?*

Z následující tabulky č. 11 je patrné, že přibližně 32 % rodičů nijak nepřistupuje ke školním výsledkům svých dětí. Naopak téměř 57 % z nich je jakousi vnější motivací k výkonu. V některých případech je na děti vyvíjen nepřirozený tlak z důvodů realizace skrytých cílů, kterých rodiče sami nedokázali dosáhnout. 21 respondentů se pak zdrželo odpovědi.

Tabulka č. 11: Systém hodnocení školních výsledků v rodinném prostředí.

	n	%
Ano	103	56,91
Ne	57	31,49
Jiné	21	11,6

Otázka č. 10: *Hráli ve výběru školy důležitou roli Vaši rodiče? V případě, že odpověď bude "ANO", uveďte jakou.*

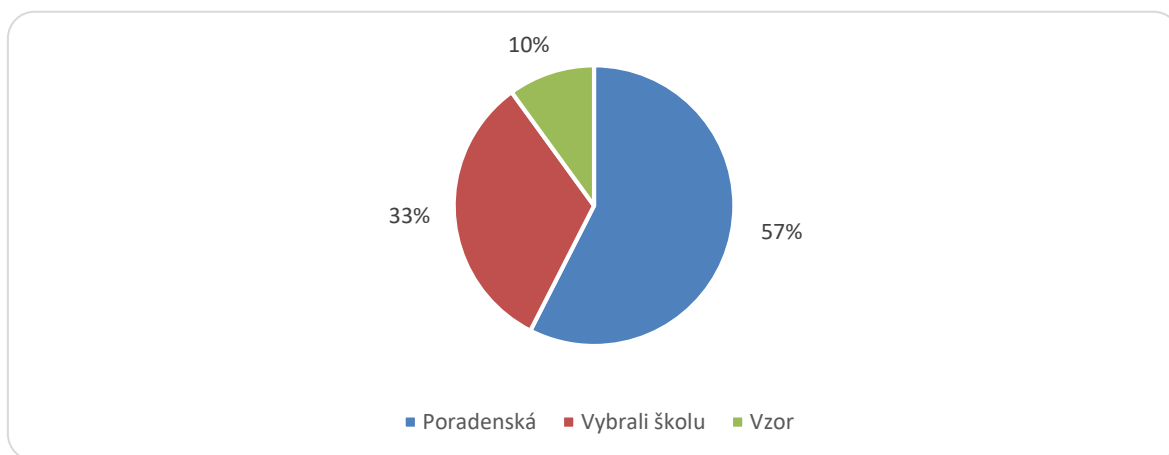
Z celkového počtu 181 odpovědí byly vyřazeny odpovědi respondentů (8) s hodnotou „Ano“, ve kterých chybělo odůvodnění, o jakou roli se jednalo. Z tabulky č. 12 je pak patrný vliv rodičů v rozhodování dětí v důležitých otázkách budoucnosti souvisejících s jejich dalším optimálním rozvojem. Výsledky jsou uspokojivé, zejména z důvodu konsensu výsledků.

Tabulka č. 12: Ovlivnitelnost názoru rodiči při výběru školy.

	n	%
Ano	86	52,22
Ne	94	47,78

V grafu č. 3 je znázorněn výčet konkretizujících odpovědí respondentů, které v otázce č. 10 uvedli odpověď „Ano“ a své tvrzení dále zdůvodnili. Zklamáním je, že 26 dotazovaných popisuje výběr školy ve spolupráci s rodiči jako jedinou možnost, kterou mohli volit. Pozornost si jistě zaslouží i výsledek odpovědí, jež popisují výběr školy na základě vzoru v rodině. Zde je vidět, jak tenká hranice může být mezi manipulací (rodiče vybrali školu) a motivací (vzor v rodině).

Graf č. 3: Četnost konkretizujících odpovědí v otázkách působení rodičů při výběru školy.

Otázka č. 11: ***Situace: Položím Ti otázku, na kterou nebudeš znát odpověď. Kde odpověď budeš hledat?***

V otázce č. 11 se šest respondentů zdrželo odpovědi, zbylých 175 tázaných pak bylo možné rozdělit do tří kategorií – internet, knihy, lidé v okolí. Paradoxně nikdo z dotazovaných nevolil jinou z možností i v případě otevřené odpovědi. Trend v oblasti

digitalizace dat se projevily i u výsledků právě této otázky. 62,1 % účastníků výzkumu by informace hledalo na internetu a 22,58 % u lidí ve svém okolí. Ani jedna z výše uvedených možností není nejspolehlivější, nýbrž pravděpodobně nejsnazší a dostupná. I přes možnost ověřených dat v odborných publikacích se jejich nadprůměrné využití neprokázalo. Na obranu webového prostředí stojí za zmínku dvě z odpovědí, kde respondenti v komentářích uvedli možnost využití elektronických knih a výzkumů, potažmo naskenovaných publikací.

Tabulka č. 13: Četnost odpovědí respondentů v otázce vyhledávání informací.

	%
Internet	62,1
Knihy	15,32
Lidé v okolí	22,58

Otázka č. 12: *Je manipulace přítomna v každodenním životě?*

Z celkového počtu 181 odpovědí byly vyřazeny odpovědi respondentů (6), kteří v otázce č. 2: „Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:“ odpověděli jinak, než že zvolili variantu B. Z tabulky č. 14 je patrné, že 96 % dotazovaných zastává názor, že se manipulace vyskytuje v našem každodenním životě.

Tabulka č. 14: Přítomnost manipulace v každodenním životě.

	N	%
Ano	168	96
Ne	7	4

Otázka č. 13: *Pokud byla odpověď na předchozí otázku "ANO", tak nejvíce ze strany:*

V otázce č. 13 došlo k další dílčí selekci odpovědí na respondenty, kteří na základě odpovědi v otázce č. 2 mají povědomí o významu pojmu manipulace a rovněž zastávají názor, že je tento jev přítomný v každodenním životě. Následující tabulka č. 15 znázorňuje procentuální zhodnocení vlivu významných oblastí, ve kterých se manipulace nejčastěji projevuje. Výsledek 59,53 % ze strany reklamy není překvapivý, neboť v posledních letech přibývá studií, zabývajících se podprahovým vnímáním a s tím souvisejícími dopady na lidskou psychiku. Rovněž výsledek 13,71 % z oblasti politického spektra se nedá považovat za mimořádné zjištění obzvláště v době, kdy politické kampaně zasahují přímo do našich domácností a četné diskuse v období voleb obohacené dávkou sprostých slov dokáží k televizím / rozhlasům připoutat početné množství mladých lidí.

Tabulka č. 15: Četnost konkretizujících odpovědí v otázce výskytu manipulace v každodenním životě.

	n	%
Reklamy	104	59,43
Politiky	24	13,71
Rodiny a přátel	18	10,29
Nadřízených / podřízených	11	6,29
Přibližnou stejnou měrou ve všech oblastech	18	10,29

Z celkového počtu 181 odpovědí byly vyřazeny odpovědi respondentů (6), kteří v otázce č. 5: „*Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:*“ odpověděli jinak, než že zvolili variantu B. Celkem 6 dotazovaných, kteří v otázce č. 14: „*Situace: Položím Ti otázku, na kterou nebudeš znát odpověď. Kde odpověď budeš hledat?*“ odpověděli jinak než C, by i přes tento fakt hledalo názor u rodiny a přátel (7 odpovědí).

Otázka č. 14: *Máš ve škole / v zaměstnání možnost svobodně vyjádřit svůj názor?*

Svoboda vyjádřit svůj názor patří k základním lidským právům a je zakotvena v Listině základních práv a svobod. Bohužel přibývá případů, kdy si lidé kvůli vyšší pozici v zaměstnání a ze strachu, že práci zcela ztratí, nechávají tato práva upírat.. Stejně tomu bývá i ve školním prostředí, kdy je potlačována individualita jedinců v důsledku stupňujících se nároků na absolventy všech typů škol.

Tabulka č. 16: Četnost odpovědí v otázce svobodného vyjadřování názorů.

	n	%
Ano	139	76,8
Ne	19	10,5
Ano, ale s výhradami	23	12,71

Otázka č. 15: *Prožil / a jsi situaci ve škole, kdy někdo z tvých spolužáku rušil hodinu a učitel „potrestal“ celou třídu?*

Pedagogika jako taková by i přes mnohdy pozitivní užití manipulačních technik v edukačním procesu měla nalézt cesty, díky kterým by docházelo k realizaci učebních osnov jinými metodami než těmi, které skrytě působí na osobnost jedinců. Z tabulky č. 17 je patrné, že pedagogové často ovlivňují chování dětí ve prospěch dosahování cílů výuky. Příkladem může být příkladné testování žáků na základě jejich hyperaktivity apod. Škola by především měla těmto jedincům poskytnout takovou pomocnou ruku, která by naopak jejich individualitu podporovala.

Tabulka č. 17: Hodnocení přítomnosti manipulace v edukačním procesu.

	N	%
Ano	159	87,85
Ne	22	12,15

Otázka č. 16: *Pro získávání informací preferuješ spíše:*

Tato otázka byla do dotazníku zařazena zejména pro ověření kvantifikace získaných odpovědí. Podobnost s otázkou č. 11 není náhodná. Důvodem zařazení je ověření odpovědí respondentů a selekce těch, kteří dotazníkem bezmyšlenkovitě prošli. Odchylka odpovědí se pohybuje okolo 11 %.

Tabulka č. 18: Preference oblastí pro získávání informací respondentů.

	n	%
Internet	156	86,19
Knihy	23	13
Televize / Rozhlas	2	1

Tabulka č. 19: Ověření platnosti dotazníku.

	Četnost odpovědí v otázce č. 16	Odchylka odpovědí od otázky č. 11
Internet	156	11
Knihy	23	9

7. DISKUZE

Již při výběru tématu bakalářské práce jsem zaujímala krajně negativní postoj k záměrnému ovlivňování. Manipulace je v současné době stále aktuálnějším tématem se záběrem na širší společnost a pedagogiku, tj. proces výchovy a vzdělávání. Výchova zaznamenává prvotní znaky manipulace již v útlém věku ve vývoji dítěte. Rodina, škola a další instituce vštěpují jedincům dogmata o svobodě, právu, pravidlech a etice. Lze se tedy manipulaci ubránit? To pravděpodobně nelze, neboť být součástí jakéhokoli systému vyžaduje přizpůsobení se. Ačkoli bychom byli „mistři“ v technikách obrany proti manipulaci, jistě jsme ji v minulosti podlehli. Ať už v souvislosti se zakoupením proklamovaného produktu reklamou, volbou zástupců politických stran nebo hnutí, uposlechnutím rodičům v jejich naléhání, v slepém následování našich vzorů či pouhým vyhověním požadavkům našich přátel, bez ohledu na náš osobní zájem.

Výše uvedené výzkumné šetření reflektuje skutečnosti, které jsou považovány za projevy manipulace a respondenti je dle mých předpokladů hodnotí negativně v 87,85 % případů. Na základě analýzy dat z elektronického dotazníku konstatuji, že vytyčené cíle výzkumu byly splněny. Avšak s ohledem na rozsah a složení výzkumného vzorku, kde cílová skupina nebyla od počátku nijak definována, a k výběru došlo náhodným výběrem, považuji výsledné hodnoty za zkreslené, které by ale bylo možné dále rozšířit kvalitativním výzkumem.

Výzkumu se zúčastnilo celkem 203 respondentů, z nichž 22 dotazník nedokončilo, a jeho návratnost tedy činila 89,14 %. Z celkového počtu dotázaných jsem dále neuvažovala počet respondentů v názorových otázkách na téma manipulace a její přítomnosti v každodenním životě, kteří v otázce č. 2: „*Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:*“ odpověděli jinak než B (definice manipulace). Odpovědi těchto účastníků pak nebyly zohledněny v otázkách č. 7, č. 8, č. 12 a potažmo v otázce č. 13 z důvodů možného zkreslování výsledků šetření. Při tvorbě definic bylo přihlédnuto k materiálům projektu *Odysea*, konkrétně lekce OSV *Odmítáme manipulaci*.

Jako největší příležitost vnímám absenci předvýzkumu, který by pravděpodobně odhalil případné nedostatky. Příkladem uvádím otázku č. 6: „*Uveďte příklad autority (osobnosti), jejíž tvrzení nelze z jejího titulu zpochybnit.*“. Zde patrně došlo k nepochopení zadání, neboť 34 dotázaných odpovědělo nejednoznačně „nevím“. Nejčtenějším příkladem

autority, jejíž tvrzení jsou nezpochybnitelná, jsou respondenty označeni vědečtí pracovníci, kteří patrně dávají ze svého titulu záruku pravdivosti svých závěrů.

Hlavními kritérii pro rozdělení respondentů do kategorií tak, abych postihla co nejvariabilnější reprezentativní vzorek populace, jsem využila rozdělení dle faktografických otázek zjišťujících pohlaví, dosažené vzdělání a věk. Dotazníkového šetření se zúčastnilo celkem 136 mužů a 45 žen. V otázce věkové kategorie jsem pracovala se třemi skupinami 6-26 let, 27-45 let a 46 let a více. Při stanovování spodní věkové hranice jsem zohlednila počítačovou gramotnost a rozumový vývoj jedinců mladších 6 let. Odpovědi na faktografické otázky v dotazníku dále nevyužívám. Ovšem jejich podrobnějším rozbořením a případně rozšířením okruhu otázek by bylo možné porovnat, jak vnímají manipulaci například mladí lidé, narození po roce 1989 a lidé, kteří v našich zemích zažili etapu komunismu.

V otázce č. 3: „*Ve skupině přátel se hodnotím spíše jako: podřízený / vůdce skupiny*“ jsem zjišťovala míru podmanivosti respondentů. Nadpoloviční většina dotazovaných se cítí být spíše podřízenými jedinci, což považuji za alarmující číslo. Porovnáním výsledků s otázkou č. 4: „*Využili jste v minulosti manipulace k dosažení svého cíle?*“ a současným vyřazením odpovědí dotazovaných, kteří v otázce definice manipulace odpověděli jinak než B. Z 84 respondentů, kteří se v otázce č.3 hodnotili spíše jako vůdci skupiny, jich na otázku č. 4 64 odpovědělo kladně. Naopak 18 dotazovaných žádnou z technik manipulace ze svého postavení nevyužila. Výsledky poukazují na skutečnost, že vůdčí osobnosti častěji využívají technik manipulace ke svému prospěchu, než je tomu o jedinců, jenž se cítí být podřízenými. V otázkách č. 8, č. 9 a č. 10 se zabývám především působením manipulace v rodině. Na základě studia odborné literatury jsem využila příkladů vět, které mají bezpochyby manipulativní charakter a sledovala jejich četnost u dotazovaných. Téměř 88 % dotazovaných připouští, že se s větami v průběhu života setkala. 52 % jedinců potvrzuje, že při výběru školy hráli důležitou roli rodiče a 26 z nich dokonce přiznalo, že školu vybrali sami rodiče.

Do dotazníkového šetření byly zahrnuty dvě téměř totožné otázky (č. 11 a č. 16), týkající se preferencí respondentů v otázce získávání informací. Otázky byly do dotazníku zahrnuty zejména pro ověření kvantifikace získaných odpovědí. Důvodem zařazení je ověření odpovědí respondentů a selekce těch, kteří dotazníkem bezmyšlenkovitě prošli. Odchylka odpovědí se pohybuje okolo 11 %.

8 ZÁVĚR

Tato bakalářská práce byla sestavena na základě studia odborné literatury z dané problematiky a zhodnocením dotazníkového šetření, které reflektuje vnímání manipulace soudobou společností. Poznatky uváděné v teoretické části jsem dále rozvíjela a v empirické části jsem se svá tvrzení pokusila dokázat.

V teoretické části jsem v základních konturách vymezila význam pojmů výchova a manipulace. Jejich vzájemné propojení jsem dále rozvedla v kapitole manipulace ve výchově. V průběhu studia odborné literatury jsem se stále více přikláněla k názoru, že užití manipulace ve výchově zcela potlačuje svobodu vychovávaného. Avšak domnívám se, že využíváním tohoto jevu, i přes jeho negativní hodnocení společností, dosahují některé obory lidské činnosti nezanedbatelných pokroků. Pro většinu z nich je užití manipulace dokonce nezbytnou součástí. Pro přehled si dovoluji uvést například obory jako psychologie, psychiatrie, záchranné sbory a jejich vyjednávání a diplomacie.

Z výzkumné části je patrné negativní vnímání manipulace a její aplikace v každodenním životě. Valná většina dotazovaných si připouští přítomnost manipulace zejména prostřednictvím reklamy a politiky. Pozitivním zjištěním je, že většina respondentů má přehled o základních obranných mechanismech, kterými je možné se skrytému ovlivňování ubránit. Otázkou však zůstává, zda dokáží teorii aplikovat v praxi. Za negativní zjištění naopak považují, že nadpoloviční většina připouští využívání manipulace ze své pozice a rovněž vliv autorit na jejich názory a činy. Tento výsledek není nijak překvapivý, neboť jak bylo uvedeno v teoretické části, manipulátorům padne za oběť až 90 % z nás. Tím, že však využijeme techniky manipulace k dosažení cíle, se manipulátorem nestáváme. Zde bych ráda uvedla, že není důvod k velkým obavám – jak uvádí Nazare–Aga, existují přibližně 2 – 3 % skutečných manipulátorů. (Nazare-Aga 1999: 42) Tedy pravděpodobnost, že právě my budeme ti „vyvolení“, je velmi nízká.

Necháme-li manipulaci bez povšimnutí, bude mít za následek nedůvěru a soustavné podezírání mezi lidmi. Postupně nebudeme schopni komunikovat otevřeně, utvářet sociální skupiny a navozovat vztahy. Z hlediska konkrétního jedince působí manipulativní nátlak ztrátu pozitivního hodnocení vlastní osobnosti, pochybnost o svých schopnostech, zneužití a v některých případech i rozpad identity osobnosti. S rostoucí úzkostí přibývají somatické problémy: bolesti břicha, hlavy, migrény, zažívací potíže, poruchy spánku. Postupem času se mohou objevit deprese a stres způsobené neustálým

strachem a pocity nelibosti. V některých případech dochází i k nutkání totální destrukce. Důsledkem pak může být nejen sebepoškozování, ale v nejzazších případech i sebevražda.

I přes svůj významný přínos pro psychologii, diplomacii, záchranné sbory zůstává její negativní dopad v sociální interakci hodnocen jako jev nežádoucí.

Přiznávám, že pokud bych využila předvýzkumu, bylo by možné odhalit některé nedostatky již v počátcích. Pokud ale budeme uvažovat nad složením vzorku respondentů, uvádím alespoň částečnou reflexi vnímání manipulace širokou veřejností.

9 SEZNAM LITERATURY

Monografie

- [1] BECK, Gloria. *Zakázaná rétorika: 30 manipulativních technik*. 1. vyd. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1743-2.
- [2] BÉREŠ, Marián. *Jak manipulovat s lidmi a nenechat se sám zmanipulovat*. Vyd. 1. Brno: ComputerPress, 2007, viii, 128 s. ISBN 978-80-251-1840-5.
- [3] BRUGGER, Walter. *Filosofický slovník*. Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN 80-206-0409-x.
- [4] ČÁP, Jan. *Psychologie výchovy a vyučování*. Praha: Karolinum, 1993. ISBN 80-7066-534-3.
- [5] *Česká filosofie a filosofie výchovy: monografie pedagogů a doktorandů filosofie*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. ISBN 978-80-7290-876-9.
- [6] DVOŘÁČEK, Jiří. *Pedagogika pro učitele odborných předmětů*. Praha: Oeconomica, 2005. ISBN 80-245-0886-9.
- [7] EDMÜLLER, Andreas a WILHELM, Thomas. *Nenechte sebou manipulovat!: jak rozpoznat manipulaci a prosadit svou vůli*. Praha: Grada, c2003. Poradce pro praxi. ISBN 80-247-0410-2.
- [8] FTOREK, Jozef. *Public relations jako ovlivňování mínění: jak úspěšně ovlivňovat a nenechat se zmanipulovat*. 3., rozš. vyd. Praha: Grada, 2012. Komunikace (Grada). ISBN 978-80-247-3926-7.
- [9] HASSAN, Steven. *Jak čelit psychické manipulaci zhoubných kultů*. 1. vyd. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1994. ISBN 80-858-8003-2.
- [10] ILLICH, Ivan. *Odškolení společnosti: polemický spis*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-85850-96-6.
- [11] JŮVA, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky*. 6., rozš. vyd. Brno: Paido, 2007. ISBN 978-80-7315-151-5.
- [12] KOPŘIVA, Pavel. *Respektovat a být respektován*. Kroměříž: Spirála, 2005. ISBN 80-901873-6-6.
- [13] KRÁTKÁ, Jana. *Aktuální otázky teorie výchovy: teoretická východiska, výzkumné nálezy a závěry pro praxi*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2011, 144 s. ISBN 978-802-1057-272.

- [14] LAKHANI, Dave. *Přesvědčování: umění dosáhnout svého*. Vyd. 1. Praha: Management Press, 2008, 206 s. ISBN 978-80-7261-183-6.
- [15] LANGMEIER, Josef a Dana KREJČÍŘOVÁ. *Vývojová psychologie*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Grada, 2006. Psyché (Grada). ISBN 80-247-1284-9.
- [16] MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Komunikace ve škole*. Brno: Masarykova univerzita, 1995. ISBN 80-210-1070-3.
- [17] MAREŠ, Jiří a Jaro KŘIVOHLAVÝ. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. 1.vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. Pedagogické a psychologické studie. ISBN 80-042-1854-7.
- [18] MATĚJČEK, Zdeněk. *Rodiče a děti*. 2. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství, n.p., 1989. ISBN 08-056-89.
- [19] NAZARE-AGA, Isabelle. *Nenechte sebou manipulovat*. Vyd. 2. Překlad Hana Prousková. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-736-7049-6.
- [20] PELCOVÁ, Naděžda a Ilona SEMRÁDOVÁ. *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání*. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2636-9.
- [21] PELIKÁN, Jiří. *Výchova jako teoretický problém*. 1. vyd. Ostrava: Amosium Servis, 1995. Dědictví Komenského. ISBN 80-854-9827-8.
- [22] POSPÍŠIL, Miroslav. *Slovní manipulace v komunikaci, jak vyvrátit nad lži a chytráctvím, aneb, Jak rychle, vtipně a efektivně reagovat a vyhrát, jak bravurně zvládat těžké situace*. Vyd. 1. Plzeň: M. Pospíšil, 2008. ISBN 978-80-903529-2-6.
- [23] POSPÍŠIL, Miroslav. *Řešení konfliktů a stresů: manipulace v komunikaci, aneb, jak lépe řešit konflikty, stresy, žít šťastně a odpovědně, posílit svou důstojnost a sebevědomí*. Plzeň: M. Pospíšil, 2007. ISBN 978-80-903529-1-9.
- [24] PRŮCHA, Jan, Eliška WALTEROVÁ a Jiří MAREŠ. *Pedagogický slovník*. 4. aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-717-8772-8.
- [25] RUSHKOFF, Douglas. *Manipulativní nátlak: (proč tak snadno uposlechneme druhé?)*. Hradec Králové: Konfrontace, 2002. ISBN 80-86088-07-3.
- [26] RÝDL, Karel. *Alternativní pedagogické hnutí v současné společnosti*. Brno: M. Zeman, 1994. ISBN 80-900035-8-3.
- [27] SOKOL, Jan. *Malá filosofie člověka*. Praha: Pedagogická fakulta UK, 1994.
- [28] TAYLOR, Kathleen E. *Brainwashing: manipulace s myšlením*. Vyd. 1. Překlad Kateřina Bodnárová. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006, 423 s. ISBN 80-710-6773-3.

- [29] VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychopatologie pro pomáhající profese: variabilita a patologie lidské psychiky*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-717-8214-9.
- [30] VALIŠOVÁ, Alena. *Asertivita v rodině a ve škole aneb zásady přímého jednání mezi dětmi, rodiči a učiteli*. 1.vyd. Jinočany: H, 1992, 156 s. ISBN 80-854-6702-X.
- [31] VERNER, Pavel. *Propaganda a manipulace*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského, 2011. ISBN 978-80-7452-015-0.
- [32] WRÓBEL, Alina. *Výchova a manipulace: podstata manipulace, mechanismy a proces, vynucování a násilí, propaganda*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2008. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-2337-2.

Elektronické zdroje

- [33] Projekt Odyssea, občanské sdružení: OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA vzdělávací programy pro učitele a žáky [online]. [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: <http://odyssea.cz>
- [34] Rajske pokušení manipulací!. Jeroným Klimeš [online]. 1997 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: <http://klimes.mysteria.cz/clanky/psychologie/manipul.htm>
- [35] Wikipedie: Otevřená encyklopedie: Manipulace [online]. c2014 [citováno 3. 08. 2014]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Manipulace&oldid=11480788>
- [36] BEDŘECHOVÁ, Iveta. Sebereflexe komunikačních dovedností absolventů středních ekonomických škol [online]. Brno, 2011 [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/322547/pedf_b/Bakalarka.txt?lang=cs. Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Vedoucí práce Mgr. et Mgr. Jan Mareš, Ph.D.
- [37] Jak poznat manipulátora. Portál s.r.o. [online]. Praha [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.portal.cz/scripts/detail.php?id=2050>
- [38] ZDENKO, Matula. UČÍME SE OTEVŘENĚ UPLATŇOVAT SVÉ NÁZORY, POTŘEBY A PRÁVA: Tematický okruh osobnostní a sociální výchovy [online]. 1. Praha: Občanské sdružení Projekt Odyssea, 2007 [cit. 2016-03-27]. ISBN 978-80-87145-30-2. Dostupné z: www.odyssea.cz

- [39] Za 60 let se zvýšil podíl vysokoškoláků 12krát. *Statistika a my* [online]. 2015 [cit. 2016-04-04]. Dostupné z: <http://www.statistikaamy.cz/2015/03/za-60-let-se-zvysil-podil-vysokoskolaku-12krat/>
- [40] http://www.m-journal.cz/cs/aktuality/vyzkum--cesi-a-reklama-v-roce-2015__s288x11179.html
- [41] <http://www.cssz.cz/cz/casopis-narodni-pojisteni/archiv-vydanych-cisel/clanky/mgr-renata-provaznikova-manipulace-v-komunikaci-cast-2.htm>

10 SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1 - Dotazník Manipulace ve výchově

Dotazník manipulace ve výchově

1. Jak vnímáte manipulaci?
 - a. Pozitivně
 - b. Negativně

2. Která z uvedených definic dle Vašeho názoru nejlépe odpovídá významu slova manipulace:
 - a. Chování, které není agresivní, které není pasivní, je autentické, charakteristické otevřenou komunikací, pomocí kterého uplatňujeme svá osobní práva tak, abychom neohrozili či nenarušili osobní práva komunikačního partnera.
 - b. Ovlivňování druhých lidí pomocí různě skrytých a různě rafinovaných nepřímých manévřů, dostáváme druhého do nějaké pozice, např. pocitů viny, polichocení, apod., čímž usnadňujeme dosažení nějakého cíle, často probíhá pomocí citově zabarvených argumentů.
 - c. Chování, ve kterém neusiluji o to, co chci, podřídím se rozhodnutím druhých, nechám na sebe útočit, dovolím, aby si někdo na mně vynucoval poslušnost a zesměšňoval mě, nechám si upřít svá práva a dovolím ostatním, aby je porušovali

3. Ve skupině přátel se hodnotíte spíše jako:
 - a. Vůdce skupiny
 - b. Podřízený

4. Využili jste v minulosti techniky manipulace k dosažení svého cíle?
 - a. Ano
 - b. Ne

5. Můžete se manipulaci ubránit? (V případě, že odpověď bude "ANO", uveďte jak)
 - a. Ano
 - b. Ne

6. Uveďte příklad autority (osobnosti), jejíž tvrzení nelze z jejího titulu zpochybnit.
.....

7. Ovlivnila Vás v nákupu nějakého produktu reklama?
 - a. Ano
 - b. Ne

8. Slyšeli jste někdy věty: „když dostaneš z toho testu jedničku, můžeš se těšit na odměnu.“ , „Vynes koš a můžeš si hrát na počítači“ , „jestli se nedostaneš

na vysokou, budeš muset platit nájem.“ , „já vím, že je to složité, ale také jsem si tím musela projít. Jistě to zvládneš.“ , „ty nás chceš s tatínkem utrápit“

9. Odměňovali popř. trestali Vás rodiče za školní výsledky?
- a. Ano
 - b. Ne
 - c. Jiné
10. Hráli ve výběru školy důležitou roli Vaši rodiče? V případě, že odpověď bude "ANO", uveďte jakou.
- a. Ano
 - b. Ne
11. Situace: Položím Ti otázku, na kterou nebudeš znát odpověď. Kde odpověď budeš hledat?
-
12. Je manipulace přítomna v každodenním životě?
- a. Ano
 - b. Ne
13. Pokud ano, tak nejvíce ze strany:
- a. Politiky
 - b. Reklamy
 - c. Rodiny a přátel
 - d. Podřízených / nadřízených
14. Máš ve škole / v zaměstnání možnost svobodně vyjádřit svůj názor?
- a. Ano
 - b. Ne
15. Prožil / a jsi situaci ve škole, kdy někdo z tvých spolužáku rušil hodinu a učitel „potrestal“ celou třídu?
- a. Ano

b. Ne

16. Pro získávání informací preferuješ spíše:

- a. Knihy
- b. Internet
- c. Televize / Rozhlas

17. Pohlaví:

- a. Muž
- b. Žena

18. Věková kategorie:

- a. 6-26 let
- b. 27-45 let
- c. 45 let a více

19. Nejvyšší dosažení vzdělání:

- a. Základní
- b. Středoškolské
- c. Vysokoškolské